

[In: *De Helling* 12 (1999) no.1: pp 9-11]

Verlangen naar het wij-gevoel

Cas Wouters

In de jaren zestig verloren woorden als discipline, fatsoen en deftig hun positieve betekenis. Ze raakten verbonden aan kadaverdiscipline, fatsoensrakker en stijf. Eind jaren tachtig, als het woord discipline weer klinkt en het woord deftig is opgevolgd door chic, markeert de socioloog Herman Vuijsje het nieuwe tijdperk door in *Lof der dwang* (1989) te pleiten voor meer toezicht, controle en dwang. Maar het woord fatsoen komt in zijn boek niet voor. Die term is pas midden jaren negentig in ere hersteld en daarna klinkt de roep om fatsoen steeds luider, samen met die voor *zero tolerance*, zwaardere straffen en een sterke, van bovenaf geleide politie. En 'voor een goede opvoeding is een strakke hand nodig', beaamden 70% van de deelnemers aan een landelijk onderzoek (Trouw, 5/1/1999). De angst dat ouders hun kinderen verwennen en te weinig fatsoen bijbrengen, wordt door velen voor de werkelijkheid aangezien.

Temidden van de zorgelijke geluiden die de laatste jaren de boventoon voeren, viel het nauwelijks op dat de socioloog A.C. Zijderveld zich keerde tegen het gooien van taarten in het gezicht van politici: 'Het is door "oranje" rijden,' schreef hij. 'Hopelijk wordt het niet ook door "rood" rijden, want dan vallen er slachtoffers. De grens naar terrorisme is dan overschreden' (*NRC Handelsblad* 23/1/1999). Wat meer opviel was het tegengeluid dat begin dit jaar klonk uit onverwachte keel, die van de politiekorpschef Gelderland-Zuid:

Dat Nederland verslonst en verloedert, zoals minister van Grottesteden- en integratiebeleid Van Boxtel nog onlangs verzuchtte, "hebben we elkaar alleen maar aangepraat", zegt Poelert. ... Wat de korpschef in zijn nieuwjaarstoespraak deed, is wat verantwoordelijke politici en gezagsdragers horen te doen: tegenwicht bieden voor een volksgevoel dat te ver is doorgeschoten. Criminaliteit niet bagatelliseren. Wel paranoia bestrijden. ... Maar zeker voor politici is het veel verleidelijker om met de wolven mee te huilen in het bos, om vooral niet in te gaan tegen het maatschappelijke tij.' (interview met Dick Wittenberg in *NRC Handelsblad* 14/1/99)

Wie heeft gelijk? Vertonen Zijderveld en Van Boxtel paranoia of is Poelert optimistisch en naïef? En wat is eigenlijk de voedingsbodem waarop die roep om fatsoen en *law and order* zo goed gedijt?

In de jaren van de wederopbouw sloegen Nederlanders de handen ineen en klemden zij de kiezen

op elkaar. Dezelfde houding kwam ook van pas om de vernedering van het verlies van koloniën af te weren. Dat verlies werd bovendien bedekt door het geloof in een internationale roeping: Nederland Gidsland. Dat geloof had eenzelfde psychische functie als het geloof dat Nederlanders zich tijdens de oorlog kranig hadden verzet. Pas in de jaren zestig, na de Nieuw-Guinea-kwestie en de Weinreb-kwestie, verdwenen deze beide vormen van afweer. Maar in die optimistische jaren leken alleen oude kniesoren te treuren om het verlies aan nationaal charisma, de rest had wel wat beters te doen. Velen verkneukelden zich heimelijk om de onthullingen omdat ze aanvoelden als een overwinning van een nieuwe generatie op die van de oude kniesoren. In die jaren van emancipatie en verzet lag de nadruk op alles wat werd gewonnen, niet op hetgeen verloren was gegaan. Het was een periode waarin collectief emancipatiewinst werd geboekt en de dominante maatschappelijke druk van onder kwam. Het gevoel van bevrijding uit het keurslijf van de oude gezagsverhoudingen overheerste.

Toen begin jaren tachtig de collectieve emancipatiekansen verdwenen en met het Akkoord van Wassenaar en de *no-nonsense* politiek de dominante maatschappelijke druk weer ondubbelzinnig van boven kwam, raakten steeds meer mensen ervan doordrongen dat ze voortaan sterker op zichzelf en op hun superieuren waren aangewezen om hun sociale positie veilig te stellen. Daarmee verschoof de nadruk van de behaalde (emancipatie)winst naar alles wat teloor was gegaan aan sociaal verband en wij-gevoel. Ook groeide het verlangen naar herstel van een duidelijke hiërarchische verantwoordelijkheidsstructuur. Voor zover dit verlangen op de overheid werd gericht, ketste het voor een belangrijk deel af op een weifelende, naar houvast zoekende overheid en op een 'ingepakte democratie'.

In de jaren zestig en zeventig zijn in allerlei democratiseringsprocessen de verhoudingen tussen (partij)politici, de bestuursvertegenwoordigers van het bedrijfsleven en die van de vakverenigingen (om de belangrijkste te noemen) gelijk(er) en opener geworden, zoals ook tussen al dezen en hun achterban. Maar tegelijk boette de overheid - zoals alle autoriteiten - sterk in aan gezag, en verminderde haar bestuurlijke slagkracht. Al in de jaren zeventig was er een ondoorzichtig conglomeraat van koepels, clubs en raden rond de democratische beslissingscentra ontstaan. Allerlei formele en informele betrekkingen tussen parlementaire specialisten, ambtenaren en belangenorganisaties wisten zo grote delen van het beleid aan democratische invloed en controle te onttrekken. In de jaren tachtig en negentig is daar ook de groeiende sector van organisatie- en adviesbureaus, management consultants, crisis- en interim-managers bijgekomen. Zij dragen geen verantwoordelijkheid, maar hun opdrachtgevers kunnen wel verantwoordelijkheden op hen

afschuiven. Door deze ontwikkelingen zijn de bestuurlijke instanties ‘ingepakt’ zoals de kunstenaar Christo dat met bouwwerken pleegt te doen. Het resultaat wordt als innovatief verkocht, maar functionele aspecten worden aan het oog onttrokken. Door het ‘inpakken’ van de democratie is het zicht op de structuur van verantwoordelijkheden en besluitvorming verduisterd. Per saldo lijkt de inzichtelijkheid in de democratische besluitvorming in de afgelopen decennia eerder afgenomen dan toegenomen. Vooral de laatste vijftien jaar heeft het gevoel van burgers invloed uit te kunnen oefenen op de politieke besluitvorming aan kracht verloren (behalve misschien op lokaal niveau).

De verduistering van een ‘ingepakte’ democratie wordt zelden aan de orde gesteld. Politici houden elkaar in een houdgreep uit angst voor de politieke kosten en risico’s die daaraan zijn verbonden. ‘Hun geloofwaardigheid, of liever: de mythe, verbiedt hun om openlijk te zeggen dat ze niet bij machte zijn nationale prioriteiten te formuleren en vervolgens knopen door te hakken’, schrijft Ben Knapen: ‘En dus doen ze alsof, en ondertussen produceren hele voorlichtingsafdelingen hete lucht om de politieke verlamming te maskeren’ (1995: 115). Ze ‘huilen mee met de wolven in het bos’, om met korpschef Poelert te spreken.

Nederland is bovendien betrokken geraakt in Europese en mondiale integratieprocessen, en er is een toenemend besef dat het op de sturing van die processen niet veel invloed kan uitoefenen. Na ‘Maastricht’ leek ook nog eens alle grond onder het Nederland Gidsland-idee te zijn weggeslagen. Deze aanslagen op het nationale wij-gevoel, samen met het verminderde zicht van burgers op de mogelijkheden tot medezeggenschap op zowel nationaal als Europees niveau, heeft een proces van ‘staatsverlating’ gestimuleerd, een teruglopende belangstelling voor de politieke partijen en de vakbonden. Weliswaar is de steun voor *Amnesty International*, *Greenpeace* en *Foster Parents Plan* sterk gegroeid en is ook het ledental van milieu- en natuurorganisaties sterk gestegen, maar niettemin hangt er een wolk van malaise en matheid over Nederland: ‘Van een werkelijk politieke crisis met revoluties is weliswaar geen sprake en van een economische crisis evenmin, maar een crisisgevoel is onmiskenbaar’ (Knapen 1995: 149).

Toen het CDA in 1995 opvoeding en gezin op de politieke agenda plaatsten (waarop de VVD er onmiddellijk bijspromg en velen volgden), was dat een intensivering van een ‘beschavingsoffensief’ gericht op het ‘herstel’ van discipline en fatsoen. Dit offensief kwam voort uit het verlangen naar herstel van gezagsverhoudingen dat wortelt in de angst dat Nederland verloedert. Al vanaf het begin van de jaren tachtig werd die angst gestuwd door de stijging van de criminaliteitscijfers, de ‘calculerende burgers’ en de ‘risicozucht’, de hang naar de opwinding en spanning van het riskant provoceren van allerlei sociale en psychische grenzen die op basis van de

welvaart en de materiële zekerheid in de verzorgingsstaat was opgebloeid (Wouters 1995). Vanaf die jaren richtten zich verzet en sociaal protest nog nauwelijks tegen de gevestigde orde, maar juist tegen alles wat die orde bedreigde.

De geest van verzet tegen de gevestigde orde gaf in 1985 een laatste levensteken bij het aanbieden van het volkspetitionnement tegen de plaatsing van kruisraketten in Nederland aan premier Lubbers. Het publiek stemde er als het ware met de rug door de premier massaal de rug toe te keren. Sindsdien is er geen demonstratie van enige betekenis meer geweest, noch een andere vorm van collectief verzet tegen de autoriteiten. Het 'harmoniemodel' uit de jaren vijftig was terug en kreeg in de jaren negentig een nieuwe naam: 'poldermodel'.

Door de spanningen en conflicten rond het uiteenvallen van de USSR en Joegoslavië, de uitbarstingen van geweld en allerlei nieuwe onzekerheden in de internationale verhoudingen, leek de tijd van de 'koude oorlog' en de 'vreedzame co-existentie' plotseling een relatief stabiele periode. Het bestaan van een 'vijand' had kennelijk een houvast geschapen dat nu was weggefallen. Daarbij maakten 'globalisering' en 'Europeanisering' het steeds duidelijker dat Nederland weinig meer is dan een regio binnen Europa. De gevoelens van verlies en bedreiging werden erdoor versterkt. Vanuit dit perspectief lijkt de huidige roep om fatsoen en 'morele herbewapening' op die welke vrijwel in de hele achttiende eeuw (vanaf ± 1720) klinkt:

Alom heerste het idee dat de Republiek in verval was geraakt. De oorzaak zocht men in de achteruitgang van de zeden. Meer en meer auteurs benadrukten het belang van persoonlijke deugd voor het welzijn en de welvaart van het vaderland. Men streefde naar de vorming van een morele gemeenschap, waarbinnen iedere burger zich betrokken zou voelen bij de publieke zaak. Ook de spectator-schrijvers zagen het als hun missie om dit verval van de zeden te keren en de oude luister van hun land te herstellen. (Sturkenboom 1998: 38)

Ook na de Gouden Eeuw bracht de aantasting van het Nederlandse groepscharisma een verbreiding van de diagnose zedenverval met als therapie méér discipline en fatsoen. Steeds wanneer vooruitgangsoptimisme omslaat in een gevoel van onzekerheid, stijgt er gejammer op over de teloorgang van een 'waarachtig' cultureel erfgoed en over de 'oppervlakkigheid' en de 'verloedering' van de samenleving (Waldhoff 1995: 58). Dan wordt door velen een nationale identiteits- en saamhorigheids crisis gesignaleerd. In 1995 werd Nederland bijvoorbeeld getypeerd als

een samenleving die welhaast wanhopig op zoek is naar identificatie. We willen ergens bijhoren, maar weten over het algemeen niet waarbij en hoe. Sinds de ontzuiling de

klassieke verticale bindingen in Nederland heeft ontmanteld en de mondialisering van cultuur, politiek en economie vervolgens op horizontaal niveau meer en meer convergerende beelden heeft gestimuleerd, kan de burger makkelijk verdwalen in de rationaliteit waarop het menselijk handelen tegenwoordig moet worden beoordeeld. Die burger heeft dus op gezette tijden een uitlaatklep nodig voor zijn verlangen naar collectieve verbondenheid. Behalve de koningin en - straks, bij zijn huwelijk - de kroonprins, bieden eigenlijk alleen sport en muziek die mogelijkheid. (*NRC Handelsblad* 26/5/1995)

De eens hoog verheven ideologieën en grote idealen zijn gefragmenteerd, soms zelfs geheel verdwenen (en daarmee ook 'grote' conflicten en oorlogen). Deze fragmentering betrof ook de voorheen haast blinde verbondenheid en identificatie met geloof, nationaliteit, ras, klasse, sekse en familie. Vanaf de jaren tachtig, toen het afgelopen was met het tijdperk van collectieve emancipatie en velen zich weer veel sterker op zichzelf voelden aangewezen, werd deze 'onttovering' ook betreurd en ervaren als een verkrumming van maatschappelijke solidariteit.

Onder de indruk van hun wassend gevoel van bedreiging lijken velen te verlangen naar de geborgenheid van een grote, sterke wij-groep. De journalist Maarten Huygen legt een verband tussen de rouwoptocht in Gorinchem, de rij voor het condoleanceregister van Lady Di, de belangstelling voor haar begrafenis, de Witte Mars in Brussel en de optocht voor Meindert Tjoelker: deelnemen verschaft het gevoel 'ik was er ook bij': 'De bijeenkomsten bieden de geborgenheid van de massa. ... De demonstranten willen hun veilige, oude samenleving terug' (*NRC Handelsblad* 18/1/1999). Een belangrijke bron van onbehagen bestaat dus uit het verlies van een stabiel, betrouwbaar wij-gevoel; een nostalgisch verlangen gaat uit naar het oude gevoel van nationale verbondenheid, naar de tijd dat iedereen zijn plaats nog kende en het onderscheid autochtonen en allochtonen nog onbekend was.

Onder de druk van dit verlangen zijn mensen op zoek gegaan naar een nieuwe habitus en een meer bevredigende groepsidentiteit. Sindsdien mag pleiten voor fatsoen weer, en uniformen ook. De collectieve afkeer van de fatsoensraker is inmiddels zelfs omgeslagen in een haast even collectief ontzag voor wat de 'morele politie' is genoemd: het optreden van burgers die anderen tot de orde van het fatsoen roepen.

Het zoeken naar meer saamhorigheid gebeurt ook weer via het aanwijzen van nieuwe vijanden zoals allochtonen en criminelen die men wil buitensluiten respectievelijk straffen, soms zelfs met de dood. Van de kleine niche in grote steden waar allochtonen en criminaliteit verbonden zijn, gaat nu een grote uitstraling van angst en wantrouwen uit over de hele samenleving. Zo bleek

eind 1998 negentig procent het eens met de stelling: 'Om criminaliteit te bestrijden moet een strikter vreemdelingenbeleid worden gevoerd' (NIPO-onderzoek voor het dagblad *Trouw*, 5/1/99).

Nee, ik ben niet bang dat velen bij wijze van spreken weer bruine hemden en grote laarzen zullen gaan dragen. Maar wat de roep om meer fatsoen allemaal aankleeft, geeft wel te denken over het gehalte en de grenzen van onze democratie.

Tenslotte, voor wie het nog niet had begrepen: Poelert is mijn man. Maar dat ik de zijde van een politiemans kies en niet die van een socioloog, ook dat geeft me te denken.

Literatuur

Knapen, Ben (1995) *Nederland en omstreken*, Prometheus, Amsterdam.

Sturkenboom, Dorothée (1998) *Spectators van Hartstocht*, Verloren, Hilversum.

Vuijsje, Herman (1989) *Lof der dwang* Anthos, Baarn.

Waldhoff, Hans-Peter (1995) *Fremde und Zivilisierung* Suhrkamp, Frankfurt am Main.

Wouters, Cas (1995) *Van minnen en sterven*, Bert Bakker, Amsterdam.

Cas Wouters is socioloog en als onderzoeker verbonden aan de vakgroep Algemene Sociale wetenschappen van de Universiteit Utrecht.